

İbn Haldun Akademi '26 Teşvik Ödülleri

Makale Yarışması 3.lük Ödülü

**Seha Tomakin – İstanbul Üniversitesi Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Yüksek Lisans
Öğrencisi**

Görmenin Kör Noktası: Haklılığın Şehveti ve Modern Yalnızlık

Özet

Bu makale, modern yalnızlık deneyimini insanın eksikliği, üzüntüsü ve kendi bakışına kapanma eğilimi üzerinden ele almaktadır. Çalışmanın merkezinde “haklılığın şehveti” kavramı yer almaktadır. Bu kavram, kişinin kendi doğruluk hissini büyüterek hem kendine hem de başkasına karşı körleşmesini ifade etmektedir. Râzî ve Kindî'nin akıl, heva ve üzüntüye dair çözümlenmeleri makalenin kuramsal zeminini oluştururken, Byung-Chul Han'ın modern insanın acı ve eksiklik karşısındaki tahammülsüzlüğüne ilişkin değerlendirmeleri çağdaş bağlamı görünür kılmaktadır. Hâbil–Kâbil kıssası, haklılık duygusunun yıkıcı biçimini gösteren kadim örnek olarak ele alınmaktadır. Robinson Crusoe ve Cast Away (Yeni Hayat) ise yalnızlık, kayıp, mahrumiyet ve kendine yeterlik yanılsamasının edebî ve sinemasal karşılıkları olarak incelenmektedir. İnsanın çoğu zaman dış dünyadan önce kendi bakışını mutlaklaştırdığı yerde yanıldığını savunmaktadır.

Giriş

İnsan, çoğu zaman dış dünyadan önce kendisini yanlış okumaktadır. Kendi bakışını daha berrak, kendi muhakemesini daha sağlam, kendi duygusunu da daha haklı görme eğilimi, kişiyi yalnızca düşünsel bir yanılgıya sürüklemeyi; onun ilişkilerini, kırılma eğilimini ve üzüntüyle kurduğu bağı da belirler. Bu nedenle bakışın sınırları meselesi, yalnızca kişinin neyi göremediğiyle ilgili değildir. Asıl mesele, gördüğünü ne ölçüde hakikat saydığıdır.

Kavramların yerli yerinde kurulması, insanın iç dünyasına dair değerlendirmelerin daha açık ve tutarlı yapılmasını sağlar. Nitekim kavramların düşüncüyü biçimlendirdiği ve kişinin anlama sınırlarını da belirlediği vurgulanmaktadır (Göçen, 2022). İlgili literatür de insanın yalnızca düşünen değil; anlam arayan, kırılan, ilişkiye ihtiyaç duyan ve iç dengesini her zaman tek başına kuramayan bir varlık olduğunu göstermektedir (Ayten ve Düzgüner, 2020). Bu çerçevede yalnızlık, yalnızca başkasının yokluğu değil, kişinin kendi iç hakikatinden uzaklaşması olarak da düşünülebilir.

Klasik düşüncede insanın yalnızca eksik ve kırılğan bir varlık olmadığı, aynı zamanda kendi iç dünyasını her zaman doğru okuyamayan bir varlık olduğu da görülmektedir. Akıl sahibi olmak, kişiyi kendiliğinden kendisine karşı dürüst kılmaz. Kişi kimi zaman hevasını aklın diliyle savunabilmekte, kendi kusurunu ise çoğu zaman ancak dışarıdan bir bakışla fark edebilmektedir (Râzî, 2023, ss. 58–60, 73–74). Nitekim el-Kindî'nin üzüntüyü, sevilen şeyin kaybı ya da arzu edilene ulaşamama ile ilişkilendirmesi, kişinin neyi kendisinin saydığını ve hangi beklentiyi mutlaklaştırdığını görünür hale getirmektedir (el-Kindî, 2024, ss. 51–53).

Burada analitik bir ifade olarak kullanılan “haklılığın şehveti”, kişinin kendi bakışına, kendi yargısına ve kendi doğruluk hissine aşırı değer yüklemesini ifade etmektedir. Kişi burada yalnızca bir fikri savunmaz; aynı zamanda kendi benliğini de o fikrin içine yerleştirir. Bu yüzden itirazla karşılaştığında yalnızca düşüncesi değil, kendisi de sarsılır. Haklılık bir ölçü olmaktan çıkıp kimliğe dönüştükçe kişi daha savunmacı, daha kırılğan ve daha yalnız bir yere çekilmektedir. Bu durum, Râzî'nin insanın duygusunu aklın kisvesiyle meşrulaştırabilmesine dair uyarısıyla da örtüşmektedir (Râzî, 2023, ss. 87–96).

Bu iç daralma, modern hayat içinde daha görünür hale gelmektedir. Byung-Chul Han'ın dikkat çektiği gibi çağdaş insan, olumsuzluğu ve acıyı taşıma kapasitesini giderek yitirmekte; bunları hızla bastırmaya çalışan palyatif bir mantık içinde yaşamaktadır (Han, 2022, ss. 20–24). Bu nedenle eksiklikle kalmak zorlaşmakta, boşluk hemen doldurulmakta, kırılma ise sürekli ertelenmektedir. Oysa bu acele, kişiyi kendi iç hakikatine yaklaştırmak yerine ondan uzaklaştırır. Çünkü kişi çoğu zaman acının kendisinden çok, onun kendisine söylediklerinden kaçmaktadır (Han, 2022, ss. 41–46).

Bu mesele, dinî kıssa, edebî anlatı ve sinemasal düzlemde üç farklı örnek üzerinden görünür hale gelmektedir. Hâbil–Kâbil kıssası, haklılık duygusunun öfke ve yıkıcılığa dönüşebileceği kadim zemini göstermektedir. Robinson Crusoe, modernitenin başındaki bireyci öznenin kendi arzusunu akılcılaştırma eğilimini ve ötekiyle ilişki kurma zorunluluğunu açığa çıkarırken; Cast Away, hız ve kontrol üzerine kurulu modern insanın bu dayanaklar çözüldüğünde yaşadığı varoluşsal sarsıntıyı somutlaştırmaktadır. Böylece Kâbil, Robinson Crusoe ve Chuck Noland; kendi bakışına kapanma, yalnızlık, kırılğanlık ve ötekiyle sınımanma meselesinin üç farklı görünümü olarak birlikte okunmaktadır (Kur'an-ı Kerim, Mâide 5/27–31; Defoe, 2016, ss. 2–8; Zemeckis, 2000).

Bu çalışma, yalnızlığın yalnızca dışsal bir yoksunluk olmadığını; kişinin kendi bakışını mutlaklaştırdığı noktada derinleşen içsel bir körleşme biçimine dönüşebildiğini göstermeyi amaçlamaktadır. İnsanî eksiklik, üzüntü, aklın işlevi ve modern öznenin acıyla kurduğu ilişki

etrafında kurulan bu çerçeve, bakışın sınırlarını daha görünür hale getirmektedir. Çünkü kişi çoğu zaman dış dünyadan önce, kendi bakışını mutlaklaştırdığı yerde yanılmaktadır.

1. Kendi Bakışına Kapanmak: Haklılığın Şehvetinin Zemini

İnsanın en zor karşılaşmalarından biri, kendi iç dünyasıyla olan karşılaşmasıdır. Kişi çoğu zaman dışarıdaki olanı değerlendirmekte kendisini yeterli görebilir; fakat aynı açıklık, kendi niyeti ve tepkisi söz konusu olduğunda korunamaz. İnsanın kendisine dair kurduğu dil sandığı kadar nötr değildir. Bu yüzden iç dünyaya ilişkin kavramların yerli yerinde kurulması önemlidir. Çünkü insan neyi nasıl adlandırıyorsa, çoğu zaman kendisini de o dilin içinden anlamaktadır (Göcen, 2022). Burada eksiklik, yalnızca bilgi eksikliği değil; kişinin kendi içine bakarken bütünüyle saydam olamayışıdır.

Bu kapalılık, kişinin kendisini kötü niyetle aldatmasından çok, kendi içinden geçen şeyi yeterince doğru gördüğünü sanmasında belirginleşir. Kişi kendi öfkesini hassasiyet, kırgınlığını incelik, ısrarını kararlılık gibi yaşayabilir. Bu da kişinin duygusunu her zaman olduğu gibi okuyamadığını göstermektedir (Kılınç ve Sevim, 2005). Nitekim akıl, her zaman kişiyi kendi hakikatine ulaştırmaz; kimi zaman hevanın hizmetine girebilir. Kişi kendi eğilimini aklı bir gerekçe gibi sunabilir, kusurunu ise çoğu zaman dışarıdan gelen bir sarsıntıyla fark eder (Râzî, 2023).

Haklılığın şehveti tam da bu zeminde doğmaktadır. Burada “şehvet” kelimesinin özellikle seçilmiş olması önemlidir. Çünkü şehvet, yalnızca dar anlamda cinsellikle ilgili bir dürtü değildir; sözlük anlamı itibarıyla bir şeyi isteme, arzulama, şiddetli arzu ve tutku anlamlarını da taşımaktadır (Çağrı, 2010). Bu bakımdan şehvetin kendisi başlı başına kötü değildir; tersine hayatı taşıyan ve kişiyi yaşama bağlayan temel güçlerden biridir. Sorun, onun varlığında değil, ölçüsünü kaybetmesinde ortaya çıkmaktadır. Akıl ve denge ile işlediğinde kişiye yön veren bir imkâna dönüşebilir; fakat denetimsiz kaldığında önce kişiyi, ardından çevresini yaralayabilecek kadar keskinleşebilir (Râzî, 2023, ss. 58–60, 87–96). Freud’un libido kavramsallaştırması da insanın yalnızca düşünen değil, aynı zamanda güçlü bir dürtüsel enerjiyle yönelen bir varlık olduğunu göstermesi bakımından burada açıklayıcıdır (Freud, 2001).

Bu nedenle “haklılığın şehveti” denirken, kişinin haklı olma düşüncesine yalnızca zihinsel olarak inanması değil, o düşünceden dürtüsel bir haz, güç ve meşruiyet devşirmesi

kastedilmektedir. Böylece başlangıçta kendisini mağdur ve haklı gören kişi, zamanla çevresine zarar veren, hatta zulmeden bir konuma da kayabilir. Mağduriyet duygusunun kişiyi nasıl bir tuzağa çekebildiği ve bu tuzağın ilişkileri nasıl bozabildiği de bu bağlamda dikkat çekicidir (Zimberoff, 2022).

Haklılığın şehvetinin en çarpıcı örneklerinden biri, kadim kutsal metinlerde yer alan Hâbil–Kâbil hadisesinde görünmektedir. Kur’an’da isimler açıkça verilmemekle birlikte, İslâmî literatürde bu iki kardeş Hâbil ve Kâbil olarak anılmaktadır. Mâide sûresinin 27–31. ayetleri arasında anlatılan kıssa, insanın yalnızca dışarıdaki olaylarla değil, kendi içinde büyüttüğü haklılık duygusuyla da nasıl savrulabildiğini göstermektedir (Kur’an-ı Kerim, Mâide 5/27–31; Harman, 1996; Sağdıç, 2025). Kurbanı kabul edilmeyen kardeşin öfkeye ve şiddete yönelmesi, yalnızca kıskançlıkla açıklanabilecek bir durum değildir. Daha derinde, kendi beklentisini ve layık görülme arzusunu hakikatin yerine koyan bir iç daralma vardır. Kişi kendi haklılığına öyle kapılabilir ki, bu his zamanla elinde bir silaha dönüşebilir; yaptığı şeyi artık yalnızca öfke ile değil, kendi içinden kurduğu doğruluk zeminiyle de meşrulaştırmaya başlar. Bu yüzden kıssadaki öldürme fiili, yalnızca anlık bir hiddet değil, yönetilemeyen haklılık duygusunun zulme dönüşmesi olarak da okunabilir.

Buna karşılık Hâbil’in tavrı, haklı olunsa bile haklılığın şehvetine kapılmadan da hakikatin tarafında kalılabileceğini göstermektedir. Kendisine yönelen tehdide rağmen aynı dille karşılık vermemesi, edilgen bir geri çekilişten çok, daha yüksek bir ahlaki ve varoluşsal zeminde durma çabasıdır. Bu yönüyle kıssa, haklılık, öfke, merhamet ve sınır arasındaki çizginin ne kadar ince olduğunu gösteren kurucu örneklerden biri olarak okunabilir.

Kıssanın burada önemli olan tarafı, suçun yalnızca dışarıda gerçekleşen bir eylem olarak değil, içeride büyütülen bir bakışın sonucu olarak görünmesidir. Şiddet bir anda ortaya çıkan kontrolsüz bir patlama değil; kişinin kendi beklentisini ve layık görülme duygusunu mutlaklaştırmasının vardığı uç noktadır. Kişi kendi kırılmasını hakikatin bütünü gibi yaşamaya başladığında, karşısındakini de yalnızca engel ya da tehdit olarak görmeye başlayabilir. Böylece haklılık duygusu, merhameti ve sınırı geri plana iten yıkıcı bir kuvvete dönüşebilir.

Kâbil’in bu yıkıcı kuvvete teslim oluşu, kendi “pürüzsüz” hakikat alanını koruma güdüsünün bir sonucu olarak da okunabilir. Hâbil’in varlığı ve onun kurbanının kabul edilmesi, Kâbil için sadece bir kıskançlık vesilesi değil; aynı zamanda kendi mutlak doğruluğuna indirilmiş sarsıcı bir darbedir. Kâbil, bu darbeye yüzleşip kendi iç dünyasındaki kör noktaları okumak yerine, Hâbil’i ortadan kaldırarak bu pürüzü temizlemeyi seçmiştir. Bu noktada Kâbil, kendi yankı

odasına hapsolmuş insanın kadim bir örneği gibidir. Hakikatini sarsan aynayı kırmış, fakat bu eylemiyle birlikte kendi mutlak yalnızlığına ve dış seslere kapalı sağır bir boşluğa mahkûm olmuştur.

Hâbil'in tehdide aynı tehditle karşılık vermeyen duruşu ise, haklılığın şehvetine kapılmadan da var olunabileceğine dair güçlü bir ahlaki örnek sunmaktadır. Kâbil bu aynayı yok ederek geçici bir haklılık ferahlığı kazandığını sansa da, aslında muhatabı kalmamış insanın en derin izolasyonuna gömülmüştür. Bu kadim trajedi, günümüzde bizi onaylamayan her sesi yok saymak, engellemek ya da değersizleştirmek şeklinde kansız ama benzer bir motivasyonla yeniden yaşanmaktadır.

Haklılığın şehvetini tehlikeli kılan şey, kişinin kendisini açık bir kötülüğün içinde görmemesidir. İnsan burada çoğu zaman haksızlık yaptığını değil, yalnızca kendi hakkını savunduğunu düşünmektedir. Bu da iç daralmayı daha görünmez hale getirir. Çünkü kişi öfkesini, kırgınlığını ya da sertliğini hakikati korumanın doğal uzantısı gibi yaşayabilir. Böyle olduğunda sorun yalnızca yanlış düşünmek değildir; kişinin kendi duygusunu eleştiriye kapatarak onu ahlaki bakımdan sorgulanamaz hale getirmesidir.

Burada mesele, kişinin belli bir konuda haklı olup olmaması değildir. Asıl mesele, haklılık hissinin kişide nasıl bir yer tuttuğudur. Kişi bazen yalnızca doğruyu savunduğunu düşünmez; kendi bakışına, yargısına ve doğruluk hissine fazlasıyla yer açar. Böyle olunca haklılık, benliğin dayanaklarından birine dönüşmeye başlar. İtiraz, yalnızca fikre değil; kişinin kendisine yönelmiş bir tehdit gibi hissedilir. Bu yüzden haklılığın şehveti, kişinin kendi doğruluğundan haz duyması ve zamanla iç dünyasını bu savunma hali üzerinden kurmasıdır. Râzî'nin, insanın kendi duygusunu akıl kisvesiyle meşrulaştırabilmesine dair uyarısı da bu yüzden önemlidir (Râzî, 2023).

Bu durumun en dikkat çekici tarafı, dışarıdan çoğu zaman hakikate benzemesidir. Çünkü kişi burada kendisini yanlışta biri olarak değil, doğru olanı sahiplenen biri olarak görmektedir. Kişi, yaşadığı duygunun yükünü tartmak yerine onu doğrudan doğruluğun delili gibi yaşamaya başlar. O andan sonra kendi duygusunu değerlendirmek yerine korur; kendi tepkisini sorgulamak yerine savunur. Böylece mesele, dışarıdaki bir tartışmadan çok, içeride kurulan bir benlik düzenine dönüşür.

İnsan kendisini yalnızca düşünceyle kuran bir varlık değildir. Aynı zamanda anlam arayan, kırılan, ilişkiye ihtiyaç duyan ve iç dengesini her zaman tek başına kuramayan bir varlıktır

(Ayten ve Düzgüner, 2020). Bu yüzden kendi bakışına kapanmak, dışarıdan görüldüğü gibi bir güç hali değildir. Aksine kişi, kendi içinden çıkamadıkça dışarıdan gelebilecek düzeltici imkânlarla da kapanmaya başlar. İtirazı tehdit, eleştiriyi haksızlık, farklı bakışı da saldırı gibi algılaması biraz da buradan kaynaklanır. Kendi içine kapanan kişi, bir noktadan sonra kendisini koruduğunu düşünür; oysa çoğu zaman yalnızca kendi daralmasını büyütmektedir.

Bugünün insanında bu daralmanın daha sert yaşanmasının bir nedeni de eksiklikle ve olumsuzlukla kurulan ilişkinin değişmiş olmasıdır. Acıyı taşımak, beklemek, mahrumiyetle kalmak ve eksikliği hemen kapatmadan onunla yüzleşmek giderek zorlaşmaktadır. Çağdaş insan, olumsuzluğu olabildiğince dışarıda bırakmak isteyen palyatif bir mantığın içinde yaşamaktadır (Han, 2022). Bu mantık, kişinin yalnızca acıyla ilişkisini değil, kendi kusuruyla ilişkisini de etkilemektedir. Çünkü kendi yanlışlığını fark etmek de bir tür acıya katlanmayı gerektirir. Kişi kendi bakışının sınırlı olduğunu kabul ettiğinde, yalnızca düşüncesini değil, kendisi hakkında kurduğu bazı güvenli alanları da sorgulamak zorunda kalır. Bu yüzden modern insan için haklılıktan vazgeçmek, bazen hatadan dönmekten daha zor hale gelmektedir.

Haklılığın şehveti tam da burada, yalnızca ahlaki bir sorun değil, aynı zamanda psikolojik bir savunma biçimi olarak görünür hale gelir. Kişi kendi doğruluğunu büyüttükçe, kendi sınırını görmemek için de alan açmış olur. Bu kısa vadede bir sağlamlık hissi verebilir; fakat uzun vadede kişiyi daha kırılgan hale getirir. Çünkü dışarıdan gelen en küçük sarsıntı bile artık yalnızca fikri değil, kişinin kendi üzerine kurduğu düzeni de zorlamaya başlar. Bu yüzden haklılığın şehveti, dışarıdan sertlik gibi görünse de içeride çoğu zaman tahammülü daraltan, kırılganlığı artıran ve kişiyi yoran bir yapıya dayanmaktadır.

Burada insanın eksikliği ile haklılığın şehveti arasındaki bağ daha açık hale gelmektedir. Kişi kendi eksikliğini kabul edemediği ölçüde, kendi doğruluğunu daha sert biçimde savunmaktadır. Oysa sınırını kabul edebilen kişi, kendi bakışını da mutlaklaştırmamayı öğrenir. Bu yüzden mesele yalnızca haklı olmak değildir; haklılık hissini kişide nasıl yerleştiğidir. Haklılık bir ölçü olarak kaldığında kişiyi toparlayabilir; fakat benliğin merkezi haline geldiğinde hem kişiyi daraltır hem de başkasıyla kurulabilecek sahici ilişkiyi zayıflatır. Bu iç yapının duygusal olarak en çok sınındığı yer ise kayıp, mahrumiyet ve üzüntü anlarıdır. Bir sonraki bölümde de tam olarak bu zemin açılacaktır.

2. Üzüntü, Yalnızlık ve Kendine Yeterlik Yanılsaması

Üzüntü, insanın en açık duygularından biri gibi görünse de çoğu zaman en karışık tecrübelerinden biridir. Kişi neden üzüldüğünü bildiğini sanabilir; fakat yakından bakıldığında, üzüntünün yalnızca kaybedilen şeyle ilgili olmadığı görülür. Asıl mesele, o kaybın kişinin iç dünyasında neyi yerinden ettiği, neyi eksilttiği ve hangi beklentiyi boşa çıkardığıdır. Bu nedenle üzüntü, sadece yaşanan bir duygusal sarsıntı değil; kişinin neye bağlandığını, neyi kendisinin saydığını ve neyi vazgeçilmez hale getirdiğini açığa çıkaran bir eşik olarak düşünülmelidir. Nitekim üzüntünün sevilen şeyin kaybı ya da murat edilene ulaşamama ile ilişkilendirilmesi, insanın dış dünyadaki olaylardan çok, o olaylara yüklediği anlam yüzünden sarsıldığını göstermektedir (el-Kindî, 2024, ss. 51–53).

İnsan sevdiği şeyi kaybettiğinde yalnızca bir nesneyi, bir ilişkiyi ya da bir ihtimali yitirmez; onunla kendi içinde kurduğu süreklilik duygusu da yara alır. Bu nedenle üzüntü, dışarıdaki eksilmenin içeride bıraktığı boşluğu görünür kılar. Kayıp burada yalnızca dışsal bir eksilme değil; kişinin kendi üzerine kurduğu bazı sessiz varsayımların da dağılmasıdır. Bu yüzden insan, her istediğini elinde tutabilen, her muradına erişebilen ve her sevdiğini koruyabilen bir varlık olmadığını en açık biçimde bu kırılma anlarında fark etmeye başlar.

Üzüntünün yalnızlıkla birleştiği yer de tam burasıdır. Kayıp, kişiyi çoğu zaman kendi içine döndürür; fakat bu içe dönüş her zaman derinleşme ve berraklaşma üretmez. Bazen kişi kendi içine kapanırken kırgınlığını büyütmeye, kendi bakışını daha merkezî hale getirmeye başlar. Dışarıdaki ses azalırken içerideki yorum sertleşir. Böylece yalnızlık, yalnızca başkasının yokluğu değil; kişinin kendi içinde daralması haline gelir. Bir yandan ilişki alanı zayıflar, öte yandan kişi kendi duygusunu tek geçerli zemin gibi yaşamaya başlar. Bu da yalnızlığı yalnızca fiziksel değil, duygusal ve anlamla ilgili bir mesele haline getirir (Ayten ve Düzgüner, 2020).

Burada modern insanın en belirgin yanılsamalarından biri kendine yeterlik duygusudur. Kişi kırılmadan önce kendi iç gücünü olduğundan daha büyük sanabilir; kendi düzenini kurabildiği sürece sarsılmayacağını düşünür. Oysa kayıp, yoksunluk ve yalnızlık anlarında bu duygunun ne kadar kırılğan olduğu ortaya çıkar. İnsan kendi içine kapandıkça daha güçlü hale gelmediğini, aksine daha fazla yorulduğunu fark etmeye başlar. Çünkü kişi kendine bütünüyle yeten bir varlık değildir.

Byung-Chul Han'ın çağdaş insanın acı ve olumsuzluk karşısındaki tahammülünü giderek kaybettiğine dair tespiti, bu noktada açıklayıcıdır. Olumsuzluğu dışarıda bırakmak

isteyen palyatif mantık, kişiyi yalnızca acıdan değil, acımın dönüştürücü imkânından da uzaklaştırmaktadır (Han, 2022, ss. 20–24). Böylece eksiklikle kalmak zorlaşmakta, boşluk hızla kapatılmakta ve mahrumiyet telafi edilmesi gereken bir kusur gibi görülmektedir. Oysa üzüntü her zaman hızla geçmesi gereken bir fazlalık değildir. Bazen insanın kendi iç hakikatine yaklaştığı yer tam da burasıdır. Çünkü kişi en çok kaybettiği anda neyi gereğinden fazla büyüttüğünü daha açık görmektedir (Han, 2022, ss. 41–46).

Üzüntü ile kişinin kendi doğruluğuna kapanması arasındaki bağ da burada belirginleşir. Kişi kayıp karşısında yalnızca üzülmez; aynı zamanda yaşadığı sarsıntıyı kendi doğruluğunun delili gibi de yaşayabilir. Kırgınlığını haklılıkla, öfkesini doğrulukla, geri çekilişini ise onurla karıştırmaya başlayabilir. Böyle olunca üzüntü, kişiyi kendi sınırını görmeye açan bir tecrübe olmaktan çıkar; onu kendi içine daha sert kapatan bir zemine dönüşebilir.

Bu noktada aklın işlevi yeniden önem kazanmaktadır. Akıl, insanı duygudan koparan bir mekanizma değil; duygunun içinde kaybolmasını engelleyen bir denge unsurudur. Kişi yaşadığı duyguyu bütünüyle hakikatin kendisi sanmadığında, onun içinde saklı olan yönelişi de daha açık görebilir (Râzî, 2023, ss. 73–74).

Yoğun üzüntünün öfkeye dönüştüğü eşik de burada ortaya çıkar. Kişi yaşadığı kaybı yalnızca bir eksilme olarak değil, kendi doğruluğunun çiğnenmesi gibi yaşamaya başladığında, üzüntü kısa sürede incinmiş bir gurura, oradan da yıkıcı bir öfkeye dönüşebilir. Çünkü kişi yaşadığı kırılmayı sıradan bir kayıp gibi değil, benliğine yönelmiş bir haksızlık gibi hissetmektedir. Böylece yalnızca üzülmez; aynı zamanda “buna maruz bırakılmamalıydım” duygusuyla içeriden sertleşmeye başlar. Bu sertlik zamanla meşrulaştırılmış öfkeye dönüşebilir (Zimberoff, 2022). Râzî’nin insanın kendi duygusunu akıl kisvesiyle meşrulaştırabileceğine dair uyarısı da aynı noktaya işaret etmektedir (Râzî, 2023, ss. 87–96).

Bu nedenle yönetilemeyen üzüntü yalnızca içe çöküş üretmez; kimi zaman kişiyi hem kendisine hem de çevresine zarar veren bir sertliğe de sürükleyebilir. Haklılığın şehveti burada yeniden devreye girer. Kişi ne kadar mağdur ve haklı hissederse, tepkilerini de o kadar kolay meşru görmeye başlar.

Bu noktada yalnızlık da yeniden düşünülmelidir. Yalnızlık bazen kişiyi iç sese yaklaştırabilir, bazen de kendi bakışına hapsedebilir. Belirleyici olan, kişinin bu yalnızlık içinde ne yaptığıdır. Kendi kırılmasını kabul eden kişi, yalnızlık içinde daha sahici bir fark edişe yaklaşabilir. Buna karşılık kendi doğruluğunu büyüten kişi, yalnızlığı daha derin bir iç

daralmaya dönüştürebilir. Bu yüzden yalnızlık tek başına olumlu ya da olumsuz değildir; insanın kendi iç düzeniyle nasıl karşılaştığına göre anlam kazanır (Göka, 2020).

Kendi bakışına güvenerek yola çıkan kişinin, yalnızlık ve mahrumiyet içinde kendi sınırlarıyla karşılaşması, Robinson Crusoe’da oldukça açık bir biçimde izlenebilmektedir.

2. Robinson Crusoe’da Hevanın Aklı Kuşatması, Yalnızlık ve İlişki İhtiyacı

Robinson Crusoe’da dikkat çeken ilk şey, yalnızlığın yalnızca adaya düşmekle başlamamasıdır. Crusoe’nun yalnızlığı, daha başta kendi bakışına fazlasıyla güvenmesiyle kurulmaktadır. Romanın girişinde babanın “orta basamak” hayatı huzur, ölçü ve sükûnetle ilişkilendirmesi; buna karşılık aşırılıkların ve ihtirasın kişiyi felakete sürükleyebileceğini söylemesi, metnin daha ilk sayfalarında ölçü ile taşkınlık arasında belirgin bir gerilim kurar (Defoe, 2016, s. 3). Crusoe’nun bu öğüdü geri plana itmesi, yalnızca macera arzusu ya da gençlik hevesi değildir. Daha derinde, kendi yönelişini daha sahil, daha güvenilir ve daha belirleyici görme hali vardır. Bu yüzden burada yalnızlık henüz dışsal bir kader değil, içerden kurulmuş bir ayrılıktır. Kişi önce kendi bakışına kapanmakta, sonra o kapanışın sonuçlarını yaşamaktadır.

Burada aklın işleviyle ilgili mesele de belirginleşir. Çünkü Crusoe’nun yaşadığı şey, aklın bütünüyle yokluğu değildir; tam tersine, aklın kişinin hevasına hizmet etmeye başlamasıdır. Kendi isteğini temellendirebilmek, dışarıdan gelen öğüdü küçümsemek ve gideceği yolu kendince meşru gösterebilmek için aklını kullanmaktadır. Bu yönüyle roman, insanın çoğu zaman akılsızlıktan değil, kendi arzusunu aklileştirmesi yüzünden savrulduğunu düşündürmektedir. İlk fırtınada korkuya kapılıp pişman olması, babasının sözlerini hatırlaması ve eve dönmeye dair sözler vermesi bu nedenle önemlidir. Çünkü sarsıntı anında hevanın perdelediği şey bir anlığına açığa çıkmaktadır. Fakat deniz sakinleştiğinde pişmanlığın dağılması ve eski hevesin geri dönmesi, insanın bir an için gördüğü hakikatte her zaman kalamadığını gösterir (Defoe, 2016, ss. 7–8).

Romanın ada bölümü bu iç yapıyı daha görünür hale getirir. Gemi kazasından sonra Crusoe’nun kıyıya yarı ölü biçimde vurulması, insanın ne kadar sınırlı ve korunmasız bir varlık olduğunu sert biçimde gösterir (Defoe, 2016, s. 47). Ancak asıl önemli olan, daha sonra içinde bulunduğu durumu “iyi” ve “kötü” taraflarıyla yazıya dökmesidir. Bu sahne, yalnızlığın sadece mahrumiyet değil, bakışı yeniden terbiye eden bir tecrübe olduğunu göstermektedir (Defoe, 2016, s. 71). Daha önce kendi arzusunu tek geçerli yol gibi yaşayan Crusoe, burada ilk kez

kendi durumunu başka bir ölçüyle tartmaya başlar. Yalnızlık bu anlamda onu bütünüyle arındıran temiz bir alan değildir; fakat kendi sınırlılığıyla yüzleşmeye zorlayan sert bir aynadır. Nitekim adadan ayrıldığında “Ah benim mutlu çölüm!” demesi de, mahrumiyetin bakışı nasıl değiştirdiğini gösterir (Defoe, 2016, s. 153).

Bu dönüşüm, Cuma ile kurulan ilişkide daha karmaşık hale gelir. Crusoe Cuma’yı kurtardıktan sonra ilk yaptığı şeylerden biri ona ad vermek, günü esas alarak “Cuma” demek ve ardından kendisine “Efendi” diye hitap etmeyi öğretmektir (Defoe, 2016, s. 221). Bu sahne, yalnızlığın kişiyi kendiliğinden alçaltıp yumuşatmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Crusoe bir yandan kurtarıcı gibi davranmakta, öte yandan ilişkiyi hemen isimlendirme, düzenleme ve hiyerarşik bir zemine yerleştirme ihtiyacı duymaktadır. Bu, onun kendi bakışını ve kendi dünyasını yeniden merkeze koyma eğiliminin sürdüğünü gösterir. Ada onda her şeyi dönüştürmemiştir; yalnızlık kişiyi derinleştirebildiği kadar, elindeki en küçük ilişkiyi bile yeniden bir egemenlik alanına çevirme riskini de taşımaktadır.

Crusoe’nun adadaki dönüşümünü önemli kılan şey, yalnızlığın onda otomatik biçimde bilgelik üretmemesidir. O, baştan sona kusursuz bir iç aydınlanma yaşamaz. Zaman zaman muhasebeye ve ölçüye yaklaşırsa da, ilişki kurduğu anda yeniden düzenleyen, isim veren ve merkezde duran kişi olmaya yönelir. Bu nedenle romandaki dönüşüm çizgisi doğrusal değildir. Kişi bir kırılma yaşadığında hemen bütünüyle değişmez; çoğu zaman eski eğilimlerini yeni şartlar içinde yeniden üretir. Crusoe’nun hikâyesi bu bakımdan, yalnızlığın kişiyi arındırdığı kadar onun içindeki egemenlik arzusunu da açığa çıkarabildiğini göstermektedir.

Fakat Cuma ile kurulan bağ yalnızca tahakküm üzerinden okunamaz. Çünkü aynı ilişki, Crusoe’nun kendine yeterli olmadığını en açık biçimde ortaya çıkaran yerdir. Ona dil öğretmesi, çalışmayı öğretmesi, birlikte hareket etmeleri ve karşılıklı bir güven alanı kurmaları, Crusoe’nun adada tek başına kalamayacağını da gösterir. Nitekim ilerleyen sayfalarda Cuma ile yaptığı konuşmalarda onun geçmişini, halkını ve yamyamlık pratiğini anlamaya çalıştığı; yani salt buyuran bir özne olmaktan çıkıp muhatap kurmaya başladığı görülmektedir (Defoe, 2016, s. 231). Bu değişim kusursuz değildir; hâlâ belirgin bir efendi-kul dili vardır. Ancak yine de Cuma’nın varlığı, Crusoe’nun kendi iç dünyasını taşıyabilmek için bir başkasına ihtiyaç duyduğunu açığa çıkarır. Ada yaşamını düzenleyen şey artık yalnızca araçlar, barınak ve yiyecek değildir; konuşabileceği, yöneltebileceği ve birlikte davranabileceği bir insanın varlığıdır.

Cuma ile kurulan ilişkinin asıl önemi, Crusoe'nun yalnızca bir yardımcı kazanmış olması değildir. Daha derinde, kendisini merkez kabul eden bir kişinin başka bir insanın varlığı karşısında kendi konumunu yeniden kurmak zorunda kalması vardır. Crusoe ilişkiyi kendi diliyle, düzeniyle ve hiyerarşisiyle biçimlendirmeye çalışsa da, aynı ilişki onu tek başına yetemeyen bir varlık olarak açığa çıkarmaktadır. Bu yüzden Cuma yalnızca kurtarılan kişi değildir; aynı zamanda Crusoe'nun kendi sınırını görünür kılan aynadır. Kişi burada, yalnız başına ayakta kalmanın fiziksel olarak mümkün olsa bile insani olarak yeterli olmadığını daha açık biçimde fark etmektedir.

Bu durum, birlikte tehlikeye karşı durdukları sahnelerde daha belirgin hale gelir. Crusoe'nun Cuma'ya "ben ne yaparsam sen de aynısını yap" diyerek onu yönlendirmesi, ilk bakışta yine kontrol duygusunun devamı gibi görünür (Defoe, 2016, s. 253). Fakat aynı sahne, tek taraflı bir efendilikten fazlasını da gösterir. Çünkü orada artık yalnız bir adam yoktur; hayatta kalmak için bir başkasına güvenmek zorunda kalan, kendi korkusunu başka bir insanla birlikte taşıyan bir kişi vardır. Cuma'nın ondan daha iyi nişan alması gibi ayrıntılar ise ilişkiyi yalnızca itaate değil, fiili bir dayanışmaya da açmaktadır (Defoe, 2016, s. 253). Bu önemli bir kırılmadır. Crusoe ilişkiyi kendi dünyasına göre kurmak istemektedir; fakat aynı anda o ilişkinin desteğine de muhtaçtır.

Bu noktada Crusoe ile Cuma'nın birleştiği yer belirginleşir. Başlangıçta biri kurtaran, ad veren, buyuran ve kendisini merkezde tutan kişidir; diğeri kurtarılan, itaat eden ve öğretilen konumdadır. Fakat roman derinleştikçe bu iki kişi, farklı biçimlerde de olsa aynı temel hakikatte buluşur: İkisi de korunmasızdır, ikisi de tek başına yetmemektedir ve ikisi de ilişki içinde ayakta kalabilmektedir. Aralarındaki hiyerarşi tümüyle ortadan kalkmaz; fakat aynı hayat sahnesinde birbirine muhtaç iki insan haline gelirler.

Cuma ile kurulan ilişki bu kırılmanın başka bir yüzünü açar. Başlangıçta isim veren, düzen kuran, öğreten ve belirleyen kişi Crusoe'dur. Bu haliyle, kendi merkezini yeniden kurmaya çalışan eski bakışın izleri sürmektedir. Fakat zaman geçtikçe aynı ilişkinin içinde başka bir hakikat görünür hale gelir: İnsan bir başkası olmadan yalnızca eksilmez, kendi iç yükünü de tam olarak taşıyamaz. Konuşmak, karşılık bulmak, birlikte korkmak, birlikte korunmak ve birlikte yol almak, insanın kendine yeten bir varlık olmadığını yeniden hatırlatır. Crusoe'nun Cuma ile ilişkisinde tam da bu çift taraflı yapı vardır. Bir yanda hâlâ buyuran, biçim veren ve kendi dünyasını esas alan bir taraf; öte yanda ise bir başkasının varlığı olmadan dağılabilecek bir insanın sessiz ihtiyacı.

Bu yüzden burada görülen şey sadece efendi-köle ilişkisi ya da yalnızca bir kurtarma hikâyesi değildir. Daha derinde, kendi bakışına fazla güvenen insanın, sonunda yine başka bir insanın varlığıyla sınırını görmek zorunda kalışı vardır. Romanı güçlü kılan da budur. Kişi bazen en çok yalnız kaldığında, tek başına yaşamamanın değil, tek başına kendisi olarak kalmanın ne kadar zor olduğunu fark eder. Crusoe'nun yaşadığı dönüşüm bu yüzden yalnızca hayatta kalmakla ilgili değildir; kendi aşırılığını, muhtaçlığını ve ilişki olmadan tamamlanamayan tarafını fark etmesiyle ilgilidir.

4. *Cast Away*'de Kontrolün Çözülüşü, Üzüntü ve Modern Yalnızlık

Cast Away'de dikkat çeken ilk şey, yalnızlığın adaya düşüşle başlamamasıdır. Chuck Noland'ın yalnızlığı, daha önce dünyayla kurduğu ilişki içinde hazırlanmıştır. Onun hayatı zaman, hız ve verimlilik üzerine kuruludur. Bu yönüyle yalnızca işini yapan bir yönetici değil; hayatı ölçülebilir ve kontrol edilebilir bir alan gibi yaşayan modern öznenin temsilidir. Bu nedenle uçak kazası filmde yalnızca fiziksel bir felaket değildir. Aynı zamanda “ben bunu yönetebilirim” duygusunun kırıldığı andır (Zemeckis, 2000).

Bu kırılma, modern insanın kendine yeterlik yanılsamasını görünür hale getirir. Gündelik hayat içinde kişi, kendi kararlarını alabildiği ve düzen kurabildiği ölçüde güçlü olduğunu düşünür. Oysa koşullar değiştiğinde bu gücün ne kadarının gerçekten kendisine, ne kadarının da onu taşıyan sisteme ait olduğu açığa çıkar. Chuck adada yalnızca araçlarını değil, kendisini ayakta tuttuğunu sandığı iç düzeni de kaybeder. Bu yüzden ada, yalnızca bir hayatta kalma alanı değil; kişinin kendi sınırlarıyla yüzleştiği zorunlu bir iç dönüş mekânıdır.

Filmin bu noktada açtığı en önemli şey, acının ertelenemez hale gelmesidir. Modern hayat içinde pek çok şey bastırılabilir ya da telafi edilebilir görünürken, adada açlık, susuzluk, yaralanma ve korku doğrudan yaşanmak zorundadır. Özellikle dış çekme sahnesi, insanın kendi bedeni karşısındaki çaresizliğini çıplak biçimde gösterir. Byung-Chul Han'ın olumsuzluğun dışarıda tutulduğu palyatif hayata dair tespiti burada somutlaşır; çünkü artık acı ertelenemez ve görünmez kılınmaz (Han, 2022, ss. 20–24).

Bu zorunlu yüzleşme, üzüntüyü de derinleştirir. Chuck'ın yaşadığı kayıp yalnızca fiziksel mahrumiyet değildir; geride kalan hayata, Kelly'ye ve gelecek tasavvuruna dair bir yıkımdır. Bu kayıp filmde çoğu zaman söze dökülmez; fakat tam da bu yüzden daha yoğun

hissedilir. Yalnızlık burada sessizlikten çok, uzamış bir yas biçimi olarak işlemektedir. Kişi yalnızca bir yerde mahsur kalmaz; aynı zamanda geri döneceğini sandığı hayatın da elinden kayıp gittiğini fark etmeye başlar.

Üzüntünün öfkeye dönüşme eşiği de bu noktada görünür hale gelir. Chuck'ın öfkesi her zaman bir kişiye yönelmez; kimi zaman nesnelere, kimi zaman kadere, kimi zaman da kendi çaresizliğine döner. Bu, haklılığın şehvetinin daha sessiz bir biçimidir. Kişi yaşadığı kırılmayı yalnızca talihsizlik değil, kendisine yapılmış bir haksızlık gibi hissettiğinde içeriden sertleşmeye başlar. “Buna maruz kalmamalıydım” duygusu, incinmiş benliği katılaştırır. Zimberoff'un mağduriyet duygusunun kişiyi bir tuzağa çekebileceğine dair vurgusu burada açıklayıcıdır (Zimberoff, 2022).

Filmin yalnızlıkla ilgili en çarpıcı damarı ise muhatapsızlıktır. Wilson'ın ortaya çıkışı bu yüzden belirleyicidir. Bir voleybol topunun zamanla bir dosta dönüşmesi, insanın bütünüyle ilişkisiz kalamayacağını gösterir. Chuck burada yalnızca konuşmaz; dağılmamak için bir muhatap kurar. Wilson gerçek bir kişi değildir; fakat gerçek bir ihtiyacın yerini tutar. Bu yönüyle yalnızlık, yalnızca sosyal çevrenin yokluğu değil, karşılık bulamayan bir benliğin daralmasıdır (Kahraman, 2018; Aytan ve Düzgüner, 2020).

Ancak Wilson'ın asıl anlamı daha derindedir. Robinson Crusoe'nun dünyasında Cuma, itiraz edebilen gerçek bir ötekidir. Oysa Wilson, Chuck'ın kendi zihninin dışı vurulmuş bir yansımasıdır. Sessizdir, uyumludur ve onu asla sorgulamaz. Bu durum, kişinin kendi yargılarını mutlaklaştırdığı içsel alanın en çarpıcı göstergesidir. Gerçek bir ötekiyle kurulan ilişki, her zaman yanlışlanma riskini taşırken; Wilson gibi bir nesneyle kurulan ilişki, kişiyi bu riskten korur. Chuck aslında Wilson ile konuşurken kendi sesinin yankısını duymaktadır.

Kişi, kendisini sarsabilecek gerçek ilişkiler yerine, kendi doğrularını onaylayan sessiz alanlara çekilebilir. Böylece yalnızlık yalnızca fiziksel bir ıssızlık değil, başka bir sese tahammül edemeyiş haline gelir. Chuck'ın Wilson'a kendi kanıyla yüz çizmesi, insanın ötekini kendi içinden üretme arzusunun güçlü bir metaforudur.

Wilson'ın kaybolduğu sahne ise filmin en yoğun yas anıdır. Burada kaybedilen şey bir nesne değil, kişinin tutunma biçimlerinden biridir. Bu sahne, yalnızlığın ikinci kez derinleştiği andır. İlk yalnızlık dış dünyadan kopuştur; burada ise kişinin kendi kurduğu son bağ da çözülür. Böylece film, insanın yalnızca başkalarına değil, bir karşılığa ve bir tanıklığa ne kadar ihtiyaç duyduğunu açıkça gösterir.

Filmin sonu, bu dönüşümün kolayca telafi edilemediğini ortaya koyar. Chuck kurtulur; fakat aynı kişi olarak dönmez. Kelly ile karşılaşması, kaybın yalnızca yoklukla ilgili olmadığını gösterir. Sevilen kişi vardır; fakat ilişki eski yerinden sürdürülemez. Bu da kaybın bazen nesnenin yokluğundan değil, ilişkinin dönüşmesinden kaynaklandığını düşündürür. Kişi burada yalnızca geçmişini değil, geçmişteki kendisini de kaybettiğini fark eder.

Hız, kontrol ve kendine yeterli duygusu çözüldüğünde, insan yalnızca dış dünyanın sertliğiyle değil, kendi kırılabilirliğiyle de karşılaşmaktadır. Robinson Crusoe'da uzun zamana yayılan dönüşüm, burada daha ani ve daha sert bir kırılma üzerinden görünür hale gelir.

Sonuç

Bu çalışmada görünür hale gelen temel mesele, insanın yalnızca eksik ve kırılabilir oluşu değil; kendi doğruluğuna fazlasıyla güvenerek dış dünyaya, ötekine ve nihayet kendi hakikatine kapanabilen bir varlık oluşudur. "Haklılığın şehveti", bir ölçü olmaktan çıkıp benliğin dayanağına dönüştüğünde, kişiyi hakikate yaklaştırmak yerine kendi dar sınırları içine hapseder. Bu nedenle bakışın sınırlarını aşmak, yalnızca daha fazla görmekle değil, kendi gördüğünü mutlaklaştırmaktan vazgeçmekle mümkündür.

Bu çerçevede Kâbil, Robinson Crusoe ve Chuck Noland üç farklı düzlemde aynı insanî zaafi görünür kılmaktadır. Kâbil, kendi haklılık duygusunu mutlaklaştırarak öteki hakikati susturmaya yönelik kadim örnektir. Robinson Crusoe, kendi arzusunu aklın diliyle meşrulaştıran fakat yalnızlık ve Cuma ile kurduğu ilişki içinde sınırını görmek zorunda kalan kişidir. Chuck Noland ise hız, kontrol ve verimlilik üzerine kurduğu modern düzen çöktüğünde, muhatapsızlığın ve kaybın içinden kendi kırılabilirliğiyle yüzleşen modern özneyi temsil etmektedir.

Bu üç örnek birlikte düşünüldüğünde, yalnızlığın yalnızca başkasının yokluğu olmadığı anlaşılmaktadır. Yalnızlık bazen kişinin kendi bakışına kapanması, başka bir sesi duyamaması ve itirazı bir tehdit gibi yaşamasıyla derinleşmektedir. Kâbil Hâbil'i ortadan kaldırarak, Robinson Cuma'yı kendi düzenine yerleştirerek, Chuck ise Wilson'da itirazsız bir muhatap kurarak aynı temel gerilimi farklı biçimlerde yaşamaktadır: insan, ötekiyle karşılaşmadan kendi sınırını tam olarak görememektedir.

Sonuç olarak, bakışın sınırlarını aşmak dilsiz aynalara sığınmak değil; ötekinin varlığında kendi eksikliğini, yanılabilirliğini ve kırılabilirliğini görebilmektir. Görmenin kör

noktası, insanın hiç görmediği yerde değil; gördüğünü hakikatin tamamı sandığı yerde başlamaktadır. Gerçek bir iç dönüşüm, kişinin kendi haklılık kalesinden çıkıp haksız çıkabilme ihtimalini de taşıyabildiği yerde başlar. Çünkü insan çoğu zaman dış dünyadan önce, kendi bakışını hakikatin yerine koyduğu yerde yanılmaktadır.

Kaynakça

- Ayten, A., & Düzgüner, S. (2020). *Manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri temel bilgiler kılavuzu*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Çağrı, M. (2010). Şehvet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 476–477). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Defoe, D. (2016). *Robinson Crusoe*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- el-Kindî, Y. b. İ. (2024). *Üzüntüden kurtulma yolları* (M. Çağrı, Çev.). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Freud, S. (2001). *Cinsiyet üzerine*. Say Yayınları.
- Göcen, G. (2022). *Kavram atlası: Din psikolojisi I* (2. bs.). Gazi Kitabevi.
- Göka, E. (2020). *Yalnızlık ve umut*. Kapı Yayınları.
- Han, B.-C. (2022). *Palyatif toplum: Günümüzde acı* (H. Barışcan, Çev.). Metis Yayınları.
- Harman, Ö. F. (1996). Hâbil ve Kâbil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 376–378). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kahraman, H. (2018). Klinik bir olgu olarak yalnızlık: Yalnızlık ve psikolojik bozukluklar. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 5(2), 1–24.
<https://doi.org/10.31682/ayna.435926>
- Kılınç, H., & Sevim, S. A. (2005). Ergenlerde yalnızlık ve bilişsel çarpıtmalar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 38(2), 69–88.
https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000114
- Râzî, E. B. (2023). *Ruh sağlığı* (H. Karaman, Çev.). İz Yayıncılık.
- Sağdıç, S. (2025). Arap dili ve belâgatı sanatlarına göre Hâbil-Kâbil kıssasının tahlili. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 273–296.
- Zemeckis, R. (Yönetmen). (2000). *Cast Away* [Film]. 20th Century Fox.
- Zimberoff, D. (2022). *Kurban tuzağından kurtulmak*. Lena Psikoloji Yayınları.